

अनुप्रेक्षा (चिंतनिका)

सुमेरचंद के. जैन

थोडेसे प्रास्ताविक :

भगवान महावीरांच्या महानिर्वाणाचा उत्सव केंद्र सरकारमार्फत सर्व देशभर साजरा होणार आहे. याकामी स्वतः जैन समाज किती सहयोग देणार आहे, महत्वाचा प्रश्न आहे. तेव्हा भारतातील सर्व जैन श्रावकांनी आपल्या पुरते कार्य ठरवून घेतले पाहिजे.

भगवंतांची वाणी घरोघरी जावी म्हणून आम्ही आपल्या साधर्मी बंधूंच्या सहकार्याने हे छोटे काम सुरु केले. जीवनाला वळण लावण्याचे व मार्गदर्शन करण्याचे कार्य सत्-शास्त्रच करते. तेव्हा शास्त्रदानाचे महत्-पुण्य आपण उपार्जन करावे अशी प्रार्थना आहे. शेकडो आचार्यांनी आपली जीवने ग्रंथसंपत्ती निर्माण करण्यांत घालविली. त्यांचे ऋण फार मोठे आहे. म्हणून आपणास होईल तितकी मदत या कामी केली पाहिजे.

जैन धर्मात सम्यक् चारित्र्याचा भाग म्हणून अनुप्रेक्षा सांगितलेल्या आहेत. त्या बारा आहेत. अनुप्रेक्षा म्हणजे आत्मा, शरीर, विश्व आणि परस्परांचा संबंध या संबंधी एकाग्र होऊन चिंतन करणे.

त्याला 'भावना' असेही नांव आहे. या भावनांच्यामुळे मानवाचे मन दुःखफल भोगतांना खंबीर बनते व भौतिक सुखाचे वेळी उन्मत्त बनत नाही. 'भावता भवनाशिनी'असे उद्गार आचार्यांनी काढले आहेत.

या अनुप्रेक्षांचे चिंतन सर्व तीर्थकरांनी आणि साधु-संतांनी केलेले आहे. अनुप्रेक्षा म्हणजे मानवाला सत्याचे दर्शन घडविणारा आरसाच. जीवनातील क्षणिकत्व, असारत्व दर्शवितांना देखील आत्म्याच्या अमरत्वाचे स्वर्गीय संगीतही अनुप्रेक्षांचे चिंतवनाने ऐकू येते. आत्मब्रम्हाची पहिली ओळख घडते ती देखील या अनुप्रेक्षांनीच.

या अनुप्रेक्षांचे प्रकाशन करण्यासाठी जयसिंगपूर येथील धर्मवत्सल थोरल्या अक्का सौ. सुशीलाबाई रामचंद्र झेले यांची प्रेरणा कारणीभूत झाली. त्यांच्या धर्मप्रेरित भावनामुळे हे पुष्प श्रावकांचे हाती देता आले आहे. या भावनामुळे होणाऱ्या पुण्यलब्धीमध्ये सौ. अक्का सुशीलाबाई यांचा फार मोठा वाटा आहे. त्यांना त्यांचे धर्म जीवनांत फार मोठे यशमिळो हीच मंगलभावना !

प्रकाशक

धर्म परायणा, धर्मवत्सला :

सौ. सुशीलाबाई रामचंद्र झेले,

जयसिंगपूर.

जयसिंगपूर हे एक कर्तबगार लोकांचे गांव. सुंदर वसविलेले गांव. तंबाखूसाठी प्रसिध्द. अशा गावातील कांही कुटुंबांचा जेव्हा परिचय झाला तेव्हा मला फार कौतुक वाटले. यातील अनेक कुटुंबे जैन आहेत. त्यातील श्री. धर्मप्रेमी, उदारवत्सल रामचंद्र झेले आणि त्यांच्या पत्नी सौ. सुशीलाबाई रामचंद्र झेले यांची भेट झाली. प्रथमदर्शनीच शालीनता, नम्रता आणि प्रसन्नता या त्यांच्या गुणामुळे मी प्रभावित झालो. त्यांना मी जयसिंगपूरला येण्याचे कारण सांगताच त्यांनी अत्यंत भक्तिभावाने याकामी हवे ते सर्व सहाय्य देण्याचे मान्य केले. पहिल्या भेटीतच श्रुतज्ञानाच्या प्रसारासाठी वाटेल ती मदत देणाऱ्या अक्कांचे खूप कौतुक वाटले.

जन्म - शिक्षण - बालपण :

सौ. अक्कांचे माहेर आहे. बेळगांव, बेळगांवातील श्रावकाग्रणी श्री. परिसाप्या कगप्पा मिरजी यांच्या त्या कन्या. कमल हे त्यांचे पूर्वाश्रमीचे शुभनाम. त्यांची पुण्यशीला मातोश्री सौ. बाळाबाई धर्ममूर्ती आईच्या सत् संस्कारात वाढलेल्या कमल हया लहानगीच शास्त्र-स्वाध्यायात रमत. देव-पूजा, जिन-भक्ति, आहारदान इ. गोष्टीत त्यांचा पुढाकार असायचा. त्यावेळी आपल्या समाजात शिक्षणासंबंधी प्रेम कमीच होते. तरी परंतु अक्काचे प्रेम शिक्षणावर होतेच. यांनी सांगली येथील जैन महिलाश्रमात धार्मिक शिक्षण घेतले. तसेच फायनलपर्यंतचे शिक्षण ही पूर्ण केले.

विवाह व सांसारिक जीवन :

दिनांक १५ मे १९३९ हा अक्कांच्या आयुष्यातील अत्यंत महत्वाचा दिवस. जयसिंगपूर येथील श्री. शेट रामचंद्र झेले यांच्याशी त्यांचा विवाह अत्यंत थाटात पार पडला. श्री. रामचंद्र व बंधू श्री. धनपाल हे दोन कर्तबगार तरुण त्यावेळी नुकतेच व्यापारी क्षेत्रात अग्रेसर होते होते. शून्यातून वाटचाल करून स्वप्रांती व परप्रांती देखील आपल्या प्रामाणिकपणाने, सचोटीने आणि सद्‌व्यवहाराने त्यांनी चांगलाच जम बसविला. श्री. शेट धनपाल यांच्या पत्नी सौ. विमल ही सौ. सुशीलाबाई यांची सख्खी बहीण. त्या दोघींनी अशा कर्तबगारांच्या घरातील सूत्रे अत्यंत कुशलतेने सांभाळली. गेली ३२-३३ वर्षे संसाराची धुरा त्या अत्यंत नेटाने सांभाळत आहेत.

अपत्यांच्या सहवासात :

सौ. सुशीला अक्कांचा संसार हा केवळ स्वतःपुरता कधीच राहिला नाही. आप्तेष्टांचे जसे स्वागत तेथे नित्य होत राही तसे त्यागी, साधु-संत यांच्या पदस्पर्शाने त्यांचे घर नित्य पुनीत होत राहिले आहे. भगवंताच्या व साधुसंतांच्या मनोभावे केलेल्या पुण्याने त्यांना कशाचेच उणे पडले नाही. पडणार पण नाही. दीन-दुःखिताना सतत मदत करण्यातही सौ. अक्का, श्री. रामचंद्रजी तसेच त्यांचे बंधू श्री. धनपाल झेले अण्णा यांनी सदैव पुढाकार घेतला. सौ. अक्कांचे कुटुंब हे केवळ स्वतः पुरतेच मर्यादित राहिले नाही. त्यांच्या प्रेमळ स्वभावाने त्या सर्वांच्याच अक्का बनल्या. त्यांना सात मुली असून त्यापैकी चार आपआपल्या संसारात आनंदाने राहात आहेत.

१) सौ. प्रेमलता जयंतराव गुंडे (सांगली) यांचे यजमान एक चांगले वकील असून त्या स्वतः एस्. टी. सी. आहेत. २) सौ. स्नेहलता जिनदत्त ब्रम्हदंडे (मुंबई) यांचे यजमान प्रीमिअरमध्ये कामाला आहेत. ३) सौ. सुनंदा सुरेश आवटी यांचे यजमान (कोल्हापूर) हे साखर कारखान्यात (बिद्री) कामाला आहेत. ४) सौ. उषा महावीर कागले यांचे यजमान हे भिमानगर धरणावर इंजिनिअर आहेत. (कोल्हापूर) कु. चि. सरिता (एस. एस. सी. ला आहे.) कु. मीना (पी. डी. ला आहे.) आणि कु. चि. बकुळा (८ वी ला आहे.) ही तीन कन्यारत्ने अद्यापि आपला अभ्यासक्रम संपवित आहेत.

तीर्थयात्रा व दानपरंपरा :

जैन कुळातील व्यक्ति म्हटली की तीर्थासंबंधी खूपच ओढ तिच्या ठिकाणी असते. ते साहजिकच आहे. तीच ओढ, तेच आकर्षण सौ. सुशीलाबाईचे ठिकाणी आहे. त्यांनी श्रीसम्मद

शिखरजी, श्रवळबेळगोळ, कारकल व उत्तरेकडील तीर्थांची यात्रा सहकुटुंबच नव्हे तर इष्टमित्र मंडळीसह देखील केल्या. मिळून पुण्योपार्जनाची ही दृष्टि खासच अभिनंदनीय आहे.

दानविशेष :

सौ. अक्का या घरातील प्रमुख व्यक्ति होत. त्यांनी एकदा ठरविले की अमुक दान करायचे तर मग श्री. रामचंद्र (पतिराज) आणि श्री. धनपाल (दीर) लगेच त्यांची पूर्तता करण्यात पुढे सरसावतात. आजपर्यंत सौ. अक्कांच्या प्रेरणेने झेले बंधूनी खालील प्रमाणे फार मोठा दानधर्म करून महान पुण्य संपादिले आहे. १) जयसिंगपूर येथे दोन मुनी गुंफा बांधून दिल्या. २) सांगली जैन बोर्डिंगला स्कॉलरशिप्स ३) कोल्हापूर जैन बोर्डिंग येथे एका खोलीच्या बांधकामाचा खर्च ४) कोथळी येथील जैन गुरुकुलास देणगी दिली आहे. ५) तारदाळ हया आपल्या मूळच्या गावातील जिन मंदिराचा त्यांनी जीर्णोद्धार केला. ६) पंचकल्याण पूजेच्या वेळी हजारो रुपयाचे सवाल घेऊन कोथळी, जयसिंगपूर इत्यादी ठिकाणच्या जिनमंदिरांना परस्पर सहाय्य. श्री क्षेत्र स्तवनिधी येथे ही आपली सक्रिय सेवा अर्पित केली आहे. ७) श्री बाहुबली क्षेत्रावरील गुरुकुलच्या विद्यार्थ्यांना दरवर्षी मिष्टान्न भोजन, तेल, शंगदाणे वगैरेचे दान ८) जयसिंगपूर कॉलेजला रु. ३ हजारची देणगी. ९) लड्डे एज्युकेशन सोसायटी, जयसिंगपूर ११ हजार रुपये देणगी दिली आहे. अशा रीतीने अनेक संस्था, जिनमंदिरे, जैन बोर्डिंग, गुरुकुल आणि पाठशाळा यांना त्यांनी मातृत्वपूर्ण रीतीने मदत केली आहे. आणि विशेष हे की या हाताचे त्या हाताला त्यांनी हे कळू दिले नाही.

मुनी सेवा :

श्रावकांच्या कर्तव्यात देव, शास्त्र आणि गुरु यांची उपासना येते. यतिराजाची सेवा केल्याशिवाय मुनीधर्माची परंपरा कशी वाढणार ? सौ. अक्का या एकट्याच नव्हे तर घरातील सर्व मंडळी देखील मुनी सेवेत भाग घेतात. आचार्य श्री देशभूषण, मुनीश्री सिध्दसेन, मुनीश्री समंतभद्र, मुनीश्री महावीर कीर्ति आदि अनेक महामुनींची सेवा, वैय्यावृत्य, आहार-विहार इत्यादि बाबतीत सौ. अक्का आणि घरची मंडळी सदैव आघाडीवर राहात आली आहेत.

अशा रीतीने जैनधर्मातील श्रावकाचा आचार झेले कुटुंब मोठया तन्मयतेने आचरण करीत आहे.

श्री. धनपाल अण्णा झेले :

या कुटुंबातील ध्येयप्रवण, कर्तृत्ववान, प्रज्ञावान व्यक्ति म्हणजे श्री. धनपाल. बेताचे शिक्षण पण आकलनशक्तीचा आवाका फार मोठा. त्यामुळे अंगभूत गुणांचा विकास त्यांनी

घडवून आणला. जिद्द, चिकाटी, प्रामाणिकपणा, सचोटी व सतत परिश्रम यामुळे श्री. धनपाल झेले यांनी कोल्हापूर जिल्हयात फार मोठे मानाचे स्थान मिळविले आहे. राजकारण, समाजकारण, शिक्षण, बँकिंग व सहकार इत्यादि सर्व क्षेत्रात त्यांनी आपले आगळे स्थान निर्माण केले आहे. त्यांचा मित्रपरिवारही हजारांच्या संख्येत मोजता येण्यासारखा आहे. त्यांनी केलेली सामाजिक सेवा सरकार दरबारी देखील मान्यता पावली आहे. त्यांनी भूषविलेल्या कांही जागा अशा

- १) ऑनररी मॅजिस्ट्रेट, जयसिंगपूर.
- २) अध्यक्ष, रोटरी क्लब, जयसिंगपूर.
- ३) डायरेक्टर, महावीर को-ऑपरेटिव्ह बँक, लि. कोल्हापूर.
- ४) चेअरमन, स्थानिक समिती, लड्डे एज्युकेशन सोसायटी
- ५) अध्यक्ष व संस्थापक - भरत को. ऑप्. बँक, जयसिंगपूर.
- ६) उपाध्यक्ष, अग्रि. प्रो. मार्केटिंग कमेटी, जयसिंगपूर.
- ७) सदस्य, जयसिंगपूर कॉलेज नियामक समिती
- ८) सदस्य, लड्डे एज्युकेशन सोसायटी, सांगली.
- ९) सदस्य, द. भा. जैन सभा, सांगली.
- १०) सदस्य, ऑईलसीडस् कमेटी, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

अशा अनेक अनेक विविध क्षेत्रातून झेले कुटुंब आपल्या बुद्धीचा, धनाचा सदुपयोग करून आसमंतांतील जीवन अधिक सौरभयुक्त करण्यात स्वतःला धन्य मानीत आहे.

मातोश्री श्रीमती श्रीमंतीबाई बळवंत झेले :

झेले घराण्यातील श्रीमती श्रीमंतीबाई झेले यांच्या मंगल आशीर्वादाने त्यांचे पुत्र-पौत्र-प्रपौत्र इत्यादि आनंदात आहेत. मातोश्रीचे आज वय ८० वर्षांचे असून त्यांचे जीवन अत्यंत सत्वशील, धार्मिक आणि परोपकारी आहे. त्यांच्या महत् पुण्यानेच एवढे मोठे वैभव आज झेले घराण्याला प्राप्त झाले आहे. त्यांना आम्ही उदंड आयुष्य आणि आरोग्य चिंतितो.

त्यांचे सर्वांचे जीवन सदैव संपन्न, आत्मोद्धारक व्हावे हीच मंगल कामना आहे.

१) अनित्य

मी एक कथा वाचीत होतो. त्या कथेतील एक महापराक्रमी राजा आपल्या महालांत सुखेनैव जीवन घालवीत होता. वर्षानुवर्षे उपभोग घेऊनही जीवन त्याला कळाले नव्हते. त्यातील अर्थ किंवा हेतु कळाला नव्हता. जसा घाण्याला एखादा बैल फिरत असतो तसा. डोळे असून बंद. फिरणे तेवढे चालू.

एकदा त्याला आपल्या डोक्याच्या केसांत एक पांढरा केस दिसला. त्याने अनेक पांढऱ्या केसांची डोकी पूर्वी पाहिली होती. जीवनातील बालपण, तारुण्य आणि अगतिक म्हातारपणही त्याने पाहिले होते. पण ज्यादृष्टीने त्याने तो पांढरा केस पाहिला होता. त्या अर्थाने तो पाहिला नसला पाहिजे. दृष्टी एकच, पण त्यातील अर्थ अनंत असतात. स्पर्श एक पण त्यामागील वेदना-संवेदना असंख्य असतात. गुरुंच्या पादकमलांना स्पर्शणारे हात तेच आणि सुंदर रमणीच्या गालावरून फिरणारे हात तेच. चोरी करणार हात तेच आणि भयानक रोगातून ऑपरेशन करून रोग्याला बरे करणारे डॉक्टरांचे हात तेच. पण त्या सर्वांमागील भावना किती वेगवेगळ्या असतात ! तीच गोष्ट त्या राजाची झाली होती. स्वतःच्या डोक्यांतील केसांत एक पांढरा केस पाहून त्याला तीव्रतेने जाणीव झाली होती. या जीवनाच्या अनित्यतेची. जगातील सर्व सुंदर सुंदर वस्तूवर अनित्येतेचे काळे सावट पडलेले त्याला स्पष्ट दिसू लागले. एखाद्या मदनमंजिरीच्या अंगप्रत्यंगातून ओसंडणाऱ्या सुंदरतेवरही अनित्येतेचे नाशवंततेचे सावट होते. जे जे प्रिया, हवे हवेसे वाटत होते ते ते नाशवंत होते, याची त्याला कल्पना आली. जन्म तिथे मृत्यु ! उत्पत्ति तेथे विनाश ! उद्गम तेथे विराम !

माझ्या मुलाने जेव्हा ती गोष्ट वाचली तेव्हा तो या राजाला हंसला. "पांढरा केस पाहून तो खिन्न कां झाला ? त्याने राज्यवैभव कां सोडून दिले ? तो अरण्यात कां निघून गेला ? अरण्यात गेल्यावर त्याला अनित्य गोष्टींचा स्पर्श झाला नाही कां ?" असे अनेक प्रश्न त्याने मला विचारले.

मी हि विचार केला खरेच अनित्य असा वस्तूंचा पसारा सर्व विश्वभर पसरला असता त्यात एवढे खिन्न होण्यासारखे काय होते ? अनेक जगत होतेच की त्या अनित्यतेत. मग त्या राजाने एखाद्या पांढऱ्या केसाच्या दर्शनाने हे सर्व विश्व अनित्य आणि नाशवंत मानून सर्व सुखे का सोडावीत ? छे ! छे ! हा त्याचा अविचारच असावा. आजला कोण सुखासुखी सोडतो ओ भोगांना ? जे प्रिय ते हवे आहे. नव्हे ते निर्माण करून भोगले पाहिजे. हे जीवन भोगासाठीच आहे. नव्हे आजच्या जीवनात ज्याला ते करता येणार नाही तो अपेशी आहे. मोठमोठे वाडे-हवेल्या हव्यात; सुंदर सुंदर भरधाव पळणारी वाहने हवीत; तलम, अंगप्रदर्शित करणारे कपडे

हवेत; सौंदर्यालाही रेखीव, कांतीव, बांधीव असे स्वरूप देणारी प्रसाधनं हवीत; खूप खूप हवं. ज्याला उपभोगता येत नाही तोच भोगाची निंदा करीत असतो. भोगाला सामर्थ्य लागतं. ते सामर्थ्य मिळवण हाच पुरुषार्थ. मळे, कारखाने, उद्योगधंदे यांचे खूप पीक-खूप उधान आले पाहिजे. सर्वत्र समृद्धी ... हिरवी क्रांती, लोहक्रांती, अणुक्रांती ... शस्त्रक्रांती ... यांच्या घोषणा हव्यात. कृतीहि हवी. उगीचच आळशाला वैराग्याचे नांव द्यायचे आणि समृद्धी थांबवावयाची ! असे विचारही असे विचारही येत राहिलेत ...

पण नंतर त्या गोष्टीतला तो राजाच हजर झाला माझ्यासमोर. बलदंड राजा-शक्तिमान, पराक्रमी, मर्द. प्रथमतः मी चमकलोच. म्हटले आता यालाच विचारावं पांढऱ्या केसाच्या मागील त्याच्या मनाची भूमिका. मी जरा चाचरतच विचारले ... "तुम्ही ... आपण डोक्यात पांढरा केस पाहिला आणि एवढे मोठे साम्राज्य सोडून जंगलात का निघून गेलात ? समजा, तुम्हाला ... संसारातील यच्चावत् वस्तूचं अनित्यत्व, क्षणभंगुरत्व जाणवलं. पण त्यांना सोडून तुम्ही जाणार आहात तरी कोठे ?"

तो म्हणाला - "तुमचा विचार अगदी वरवरचा आहे. जगातील वस्तू क्षणभंगूर आहे हे वाचून कळणारं सत्य नव्हे. निखाऱ्याने चटका बसतो या वाक्याचा अर्थ चटका बसल्यानंतरच खऱ्या अर्थाने कळतो. ते जाऊ द्या. मी केस पाहिला तेव्हा मला जाणवलं ते भोगातील क्षणभंगुरता. त्यांचा उपभोग आम्ही घेतो की ते आमचा उपभोग घेतात हे अज्ञानामुळे कळत नाही. त्यामुळे इतकं सुंदर मानवी जीवन व्यर्थ जात असल्याची जाण मला झाली. माझे जीवन नित्य नाही, ते अनित्य आहे. हे शरीर धर्मसाधनेसाठी आहे, भोगासाठी नव्हे, हे तीव्रतेने जाणवलं. भोगांनी भोगाशा नष्ट होते तसं अंतस्थ चेतनेचे नाही. आत्मा ज्ञानरसात कितीही बुडाला तरी त्याला थकवा नाही, कंटाळा नाही, नीरसता नाही. जेथे अनंतत्व आहे तेथे हे सारे असत नाही. जिथे अनंतत्वाला स्पर्श करण्याइतपत दृष्टी तयार होते तेथे या गोष्टीत रस उरत नाही आणि मग साम्राज्य सोडू नव्हे तर काय करू ? नीरसतेतच जीवन कंटू ?"

तुम्ही अजून उपभोग घेण्यास शिकला नाही. उपभोगाच्या चक्रांत न सापडता ते उपभोगण्याची कला फारच अवघड आहे. खूप मद्यपान करून नशा येऊ न देणे कुणाला शक्य आहे ? हलाहल प्राशन करून मरण चुकवणं कसं शक्य आहे ?

शिवाय अनित्य, अनित्य म्हणून जे मी म्हणालो ते माझ्या मनाला वाटले, जाणवले म्हणूनच नव्हे तर तो जगातील सर्व वस्तूंचा स्वभाव आहे. माझ्या होकार - नकाराने त्याच्या स्वभावात कसा फरक पडेल ? हे मेघच पहाना आकाशांत ? किती सुंदर सुंदर रूप धारण

करतात. पण तो आकार क्षणातच बदलतो. ही जाई - जुईची फुलं, किती सुंदर, किती नाजुक. पण त्यांचे जीवन किती क्षणिक ! स्पर्शानं कोमेजावं, पाहण्यानं विरघळावं असं. यात तसं पाहिलं तर गैर काय ? म्हैस काळी आहे. पण त्यात गैर नाही. तिचा तो रंगच आहे.

तसेच मी जे जीवन उपभोगले त्यात विवेक नव्हता. उपभोग ही माझी कल्पना आहे, ती सत्य नाही. तो अहंकार आहे. अहंकार सत्य कसा असेल ? हिंसा सत्य कशी असेल ? आवश्यक असणं आणि सत्य असणं यातील अंतर आपण जाणलेच नाही. सत्य, आवश्यक गरजेपासून दूर राहिले होते.

तू ज्या काळात राहतोस तो समाजवादी विचारांनी भारावलेला काळ आहे. अगदी भौतिक विचारसरणीचा काळ ! पण तुमच्या समाजवादी विचारसरणीत अमर्याद उपभोग तरी कसा बसेल ? सर्वाना ऐषारामात जीवन कंटू देण्याची तयारी तुमच्या आजच्या भौतिक विचारसरणीत आहे का ? या चाळी, या झोपडपट्या, या मजुरांची व शेतकऱ्यांची स्थिती पाहतोस ना ! यांना कुठे आहे अनित्याची कल्पना ! पण ते पशूचे जिणे जगत आहेत. समाजवाद म्हणा किंवा तुमची लोकशाही म्हणा ही भौतिकवादाची पुरस्कार करणारी विचारसरणी. पण त्या कल्पनेतही उपभोग तुम्ही मर्यादित करीत आहात. परिमित परिभोगावर व्याख्याने देत आहात का ? अनंत हस्ते लुटता येईल असे सौख्य निर्माण करण्याची किमया आहे का तुमच्या समाजवादात ? सर्वाना मजूर बनवून पोटापुरते अन्न आणि अंगभर वस्त्रे देण्याची तयारी तरी आहे का तुमची ?

मी म्हणालो - "पण आमच्या अमेरिकेत ..."

तो हसून म्हणला - "खरे आहे तुझे म्हणणं की अमेरिकेत खूपच भोगवाद आहे. अमाप भोगण्याची सामुग्री दिली आहे तेथील शासनाने. पण परिणाम काय झाला त्याचा ठाऊक आहे ? गोळी घेतल्याशिवाय निद्रेचे सुख ही मिळणं कठीण झाले आहे ! स्त्री-सौख्य इतकं मिळतं की माणसे भ्रमिष्ट होताहेत, खून करताहेत, दंगे होताहेत. हे अपेक्षित होतं का ? नाही. अपेक्षित होतं समृद्धसंपन्न जीवन, शांत जीवन. पण आता जीवनाचा विचारच लोपला आहे तिथे. उरलं केवळ शरीर. हाडा-मासाचं शरीर. तेच म्हणजे जीवन कां ?"

समृद्धी ही बाहेरून येत नाही, हेही उमजलं तर भौतिक समृद्धी विनाशक होत नाही. भोगांचा उपभोग घेताना भोगाचं अनित्यत्व जाणवलं पाहिजे होतं. ही जाण म्हणजेच एका अर्थाने उच्चतर चेतना. ती विवेकानं जागृत केली पाहिजे. वस्तुगत अनित्यता, क्षणभंगुरता हा वस्तूचा स्थायी भाव आहे. हेच ज्ञान मानवाला भोगापासून परावृत्त करील. सुरवातीला परावृत्त

झाला नाही तरी त्याला उपभोगाचा नवा आनंद मिळेल. त्या आनंदाला वैषयिक वास येणार नाही. मला देखील तो पांढरा केस पाहून त्या उच्चतर चेतनेची जाणीव झाली. त्या जाणीवेबरोबर मनाची दृढता वाढली. आपण भोगापेक्षा श्रेष्ठतर अशा चेतनेचे स्वामी आहोत याचे भान झाले. भोगासाठी मी नाही - माझी जीवनशक्ति नाही - माझा निरागस निर्भोल आनंद त्या भोगापयी मी गमावू इच्छित नाही, असे वाटले. शरीर म्हातारे होऊ नये यासाठी असंख्य वर्षे प्रयोग सुरु आहेत. उद्या विज्ञानाने ते शक्यही होईल. त्यात अवघड असे फारसे असणार नाही. पण त्यामुळे माणूस भोगापसून परावृत्त व्हायचा राहणार नाही. कारण अंधार फार काळ राहात नाही. सूर्योदयाकडे मन आशाळभूतपणे पाहात राहणारच. ही अशाच हळूहळू महत् चेतन-तत्वाकडे नेणार याची तू खात्री बाळग. कारण असे पहा, ज्या पांढऱ्या केसामुळे माझ्या हृदयातील महान चेतनतत्वाचे,

ज्ञानशक्तिचे दर्शन घडले त्याचप्रमाणे माझ्या चेतनेतील अनंत गुणांचे दर्शन घडणार. कारण कांहीही असो, जोपर्यंत ज्ञानशक्तीचे सूक्ष्मात सूक्ष्म अस्तित्व या जीवात आहे तोपर्यंत ही आशा बाळगायला काय हरकत आहे ? प्रचंड लाटांच्या अस्तित्वात, तुफानात लहानसा मासा जसा समुद्रात स्वतःचे स्थान कायम ठेवतो त्याप्रमाणे विश्वातील प्रचंड मोहादिकांच्या, वासनांच्या समूहात हे चैतन्य आपले स्वत्व टिकवून ठेवतेच.

म्हणून अनित्य हा एक वस्तूचा गुण आहे. पण तोच गुण म्हणजे वस्तू नव्हे लाट म्हणजे समुद्र नव्हे. तसे भोगवाद म्हणजे जीवन नव्हे.

तसे पाहिले तर भोगवाद हा ज्ञात्यांचा वादच नाही. कारण तिथे खरी चेतना सुप्त असते. भोगवादात मजा तेव्हांच येते जेव्हां आपण हरवलो असतो. आपणच आपणाला सापडत नसतो. हाती येतात ते भोग. त्या भोगवादात रसाचा शेवट विरसात होतो. समरसता असत नाही - झाल्याचा भास होतो.

पण मित्रा, "मी आता तुझा फार वेळ घेत नाही. अच्छा ..."

मी पाहतो तर राजा निघून गेला होता. बलदंड, महान व्यक्ति दूर निघून गेली. ते धीर-गंभीर व्यक्तिमत्व दूर निघून गेले.

मी मनाने उल्हसित झालो होतो. सर्वस्वाचा त्याग करून देशासाठी देहाचा त्याग करणारे सैनिक का गोळ्यांच्या वर्षावात जातात ? देशभक्त फासावर लटकताना का आनंद मानतात ? त्यांना संसारिक सुख नको आहे का ? भोग नको आहेत का ? स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्वाचा त्याग करताना त्यांच्या मनात भोगांची, जगण्याची आसक्ती नसते का ? मग ते का

तळहातावर शिर घेऊन रणांगणावर जातात ? रणांगणात जीवन अनित्य, जखमा अनित्य, सुख अनित्य याचा त्यांना अनुभव येतच असतो. तेथील शत्रुत्वही अनित्य-नश्वर.

मी एकदा चित्रपट पहायला गेलो होतो. युध्दपट होता. सुंदर होता. उच्चतर मानवतेच्या भावनेने ओतप्रोत. त्यात एक प्रसंग होता. शत्रुपक्षाचा एक सैनिक घायाळ होऊन मरणाला कवटाळत आहे हे पाहताच जवळचाही मरणोन्मुख शत्रुपक्षातील सैनिक आपल्या जवळची पाण्याची पिशवी त्याला देण्यासाठी धडपडत होता. त्या अनित्य रणांगणात उच्चतर मानवप्रेमाचे नित्यत्व क्षणभर झळकून गेले. शत्रुत्वही अनित्य आहे, हे मोठया परिणामकारक रीतीने दिग्दर्शकाने दर्शविले होते.

हे अनित्यत्व, नश्वरत्व किंवा क्षणभंगुरत्वाचे एवढं प्रस्थ का आणलं आहे आपल्या सर्वच भारतीय तत्वज्ञानात ? जैनधर्मात तर अनित्याचा विचार करण्यामागे एक खास वैशिष्ट्य आहे. अनित्य पदार्थातील बदल हा स्वाभाविक आहे. ते एक चिरसत्य आहे. बदल घडून आलं नाही तर विश्वाचं स्वरूपच पालटून जाईल. बी फुटलं नाही तर रोप उगवणार नाही. रोप नाहीतर वृक्ष नाही. म्हणजे घडणारा बदल विश्वरचनेतील अवश्यंभावी प्रक्रिया आहे. पण या बदलात वस्तूचे अंगभूत गुण नष्ट होत नाहीत. सुवर्णाच्या कडयाला बांगडयाचे रूप दिले तरी सुवर्णत्व अविनाशी आहे. विविध योनीत जीवाचे परिभ्रमण चालू असता त्या जीवाचे जीवत्व-चेतनमयता नित्य आहे, अविनाशी आहे. बदलातही स्थिरत्व आणि स्थिरत्वातही बदल असे मोठे चमत्कारिक स्वरूप आहे वस्तूचे.

पण अनित्याचा विचार करुन काय होणार ? माझी शंका.

तेही खरेच. अनित्याचा विचार का करायचा ? आतापर्यंत विचार नाही केला म्हणून काय गफलत झाली ? गफलत झाली व फसगतही. जे अनित्य होते तिथे मी माझ्या कल्पनेने नित्यत्व स्थापित केले. इतकेच नव्हे तर त्या कल्पनेत रमून मी स्वतःला विसरलो. अगदी कागदाच्या नावेत बसून होत म्हणाना. पण कागद विरला आणि मी दुःखमग्न झालो. कागद विरणार होता हे मी विसरलो आणि दुःखाचा भागिदार झालो. ही दुःखाची भागीदारी मला नको असेल तर त्या नावेचे क्षणभंगुरत्व मला जाणवले पाहिजे होते. हे सुंदर शरीर, हे सर्व भोगोपभोग, आलास-विलास, रंग-ढंग यांचे अनित्य स्वरूप जाणले तर दुःखी होण्याचा प्रसंग येणार नाही आणि दुःख सामोरे आले तर "असे आदरपूर्वक त्याला आत घेता आले पाहिजे."

दार बंद करुन ते दुःख माघारे फिरणारे नाही. रामाचा वनवास, पांडवांची हलाखी, महात्माजींचा वध यातून हे दिसते की दुःख देखील कांही काळचे यजमान म्हणून येणार

आहेत. त्यांच्या स्वीकाराशिवाय गत्यंतर नाही. सुख भोगताना ज्या वृत्तीने भोगले त्याहून अधिक आनंदाने दुःख भोगण्यासाठीच अनित्य भावना अधिक उपयोगी आहे. कारण दुःखहेही अनित्य आहे. विनाशी आहे ना !

जैन साधूना किंवा वैदिक ऋषिमुनीना मरण येत नसे असे म्हणत. कारण ते स्वतःच समाधी घेत. मृत्यूला आमंत्रण देत आणि सांगत, "हा देह घेऊन जा. या जन्मीचे देहाचे कार्य संपले आहे." आणि त्यांचा चैतन्य-हंस त्या देहातून उडून जाई.

या काव्यमय वाटणाऱ्या कल्पनेत सत्याचा डोळस स्वीकार आहे. कुणालाही शरण न जाणारी दिव्य चेतनाच या विचारसरणीत प्रगट आहे. क्षुद्र भोगोपभोगाच्या सामुग्रीसाठी याचना नाही, मनधरणी नाही, सहकार्यही नाही. जे जसे आहे तसे ज्ञानपूर्वक स्वीकारणे हाच महत्वाचा भाग आहे.

खेळ खेळताना आपण निष्ठेने, चिकाटीने खेळतो आणि पराभव झालाच तर तो आनंदाने स्वीकारतो. कारण जय-पराजय, सुख-दुःख, हवे-नको व प्राप्ती-विनाश अशा समयी जे प्राप्त झाले. त्याचा स्वीकार करण्याची खेळाडूवृत्ति व दिलदारपणा मनात नसेल तर तीव्र निराशा व पराभूत वृत्ति यामुळे जीवनाचा मधुर रस आटून जातो. जीवन कंटाळवाणे, उपेक्षणीय आणि कुंठित बनते. त्यातून आत्महत्या करण्याची मनोवृत्ती पैदा होते. जीवन जगण्यासाठी आहे व तेही उत्साहाने व आनंदाने जगावे असा विचारच उरत नाही. साप पकडणाऱ्याला हे ठाऊक असते की साप चावला तर आपण मरू. तरी तो कौशल्याने व सावधानतेने त्याला धरतो. धोका, संकट, दुःख यांचा स्वीकार केल्याशिवाय जीवनाला अर्थच उरत नाही. म्हणूनच संसारातील सर्व उपभोग्य पदार्थाकडे अनित्य किंवा नश्वर भावनेने पाहण्याची वृत्ति हृदयी बळावल्याशिवाय खऱ्या जीवनाचा साक्षात्कार होणेच शक्य नाही.

नेहमी इष्ट-हवे हवेसे मिळवत जाईल आणि अनिष्टांचासंयोग कधीच होणार नाही अशी कल्पना मनातून दूर करणे आवश्यक आहे. ही कल्पना दूर करायची म्हणजे तरी काय ? वस्तुगत अनित्यतेची जाणीव करून घेणे हेच होय. अलिप्ततेचा जाणीवपूर्वक स्वीकार केल्याशिवाय जीवन सुसह्य होणारच नाही. संसारातील खरी मजा तर त्यातच आहे. मनाजोगी पत्नी, मुले-बाळे, एकनिष्ठ मित्र, सज्जन सगेसोयरे, न फसवणारे सहकारी हे मिळतीलच याची काही खात्री नाही. मग जे पत्ते हातात येतात त्यांना घेऊनच डाव जिंकण्याची शर्थ करावी लागते. डाव सोडून जाणे अशक्य असते. त्यावेळी मनाचा तोल न

बिघडू देता, संतुलन राखूनच डाव यशस्वी करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करणे हेच आपल्या हाती असते.

मानिकस संतुलन ही आजची फार मोठी गरज आहे. शहरांच्या औद्योगिकरणाने ज्या अनेक वाईट गोष्टी वाट्यास येतात त्यात मानसिक त्रास, कुंठा, अगतिकता, विफलता, विषमता आणि वर्गकलह या गोष्टी अनिवार्य होतात. त्यामुळे मनावर खूपच ताण पडतो. रजा न मिळणे, रात्रपाळी, धावपळ, गोंगाट, अस्थिर नोकरी, बॉसिंग यांचा परिणाम मानसिक शांतीवर होतो. फार ताण पडला तर मग वैताग येतो. त्यातूनच हिंसाचार, खून, चोऱ्या-माऱ्या, विवाद, तंटे इत्यादी माजतात. हे टाळणे अत्यंत आवश्यक वाटत असेल तर मनावर संस्कार होणे, ते दृढ होणे अत्यंत गरजेचे आहे. तसे झाले नाही तर व्यक्तिगत जीवनाबरोबरच सामाजिक जीवन ही गढूळ, अस्थिर व उद्वेगकर होऊन जाणार.

म्हणूनच मनाचे संतुलन राहायचे असेल तर जे अनित्य, विनाशी, क्षणभंगुर आहे. त्याचा उपभोग देखील जाणीवपूर्वक घेण्याचे शिक्षण देणे-घेणे आवश्यक आहे. जे जे विनाशशील आहे, त्याचे ज्ञान होणे म्हणजे सत्यच जाणून घेणे होय. सोऱ्याच्या मृगापाठी लागून रामावर जो विनाश ओढवला तो मानवाच्या नशिबी येईल. विनाश टाळायचा असेल; सुखी, संपन्न व समृद्ध जीवनाची वाटचाल करायची असेल तर सुख म्हणजे काय ? संपन्नता किंवा समृद्धता म्हणजे काय ? हे ही नीट जाणून घेतले पाहिजे. अखेर शब्दांचे अर्थही चिरकाल टिकणारे नाहीत. त्यांचे अर्थही बदलत राहतात हेही जाणले पाहिजे. मन सुखी ठेवता आले पाहिजे. मन समृद्ध ठेवता आले पाहिजे. त्याशिवाय समृद्धीला, संपन्नतेला काय अर्थ आहे ?

अनित्याची जाणीव झाली तर काय चमत्कार घडेल माहिती आहे ? खून करणाऱ्याचे हात खुनापासून परावृत्त होतील. ज्याला मारतो आहे तो स्वतःहून मरणार आहे; खून करून त्याचा जगण्याचा हक्क मी हिरावून घेतला तर मीही माझा जगण्याचा हक्क गमावल्यासारखाच ठरणार आहे. चोरी करणाऱ्याचे हात चोरी करताना थांबतील. तो विचार करील, जे चोरी करून मिळणार आहेत ते मला जन्मभर का पुरणार आहे ? मी चोरी करून जो आदर्श (?) निर्माण करीन त्यातून दुसऱ्यालाही चोरी करण्याचा मी अधिकार देईन. मला एक नियम आणि दुसऱ्याला दुसरा हे कसे चालेल ? संपत्तीच्या संचयाचेही असेच आहे. परस्त्रीच्या व्यामोहाचेही तेच. व्यामोह हा देखील अनित्याची जाणीव नसल्याचाच प्रकट पुरावा

आहे. उपभोगाने सामर्थ्य प्रकट होत नसून नष्ट होते. म्हणून उपभोग त्याज्य नसून त्यामागील व्यामोह त्याज्य आहे."

वेदान्त्यांनी "जगत् मिथ्या" किंवा उपनिषदकारांनी "नेति नेति" म्हटले ते यामुळेच. जे जसे आहे असे वाटते, ते तसे असतेच किंवा असलेच असा आग्रह हेच अज्ञान होय. ते अज्ञान जाणवत नाही, याचे कारणही अज्ञान किंवा व्यामोह. एखादी व्यक्ति मेली तर आपण शोक करतो. त्या शोक करण्यातही

अज्ञानच होय. जन्माची आणि मृत्यूची गाठ ही पडलेली आहे. ते एक चक्र आहे. त्या व्यूहातून बाहेर पडता येते का हा प्रश्न अनेक तत्त्वज्ञान्यांनी आपापल्या परीने सोडविण्यासाठी प्रयत्न केला. पण ही सोडवणूक कुणी दुसरा करणार नाही. ज्याची त्यालाच ती करावी लागणार आहे.

माझा एक मित्र आहे. त्याचे म्हणणे असे, "माझा हा विचार निराशेचा आहे. यामुळे सारे जग अकर्मण्य बनेल. उद्योग करून तो ऐहिक सुख निर्माणच करणार नाही. सारे पांगळे बनतील. मग जगही केवळ भिकाऱ्यांचे बनेल. शेतकरी, उद्योग-धंदेवाले, कारखानदार यांच्यातील उत्साहच मंदावेल."

पण त्यांच्या म्हणण्यातील चूक जाणून घेतली पाहिजे. हे तत्त्वज्ञान तुम्हाला उद्योग सोडण्यास सांगत नाही. पैसा कमवून संपन्न व समर्थ जीवन जगण्याचाही निषेध करीत नाही. हे तत्त्वज्ञान हेच सांगते की ती संपन्नता व समर्थता ज्ञानावर आधारित ठेवा. मनाची शांती व संतुलन न गमावता स्वतःसाठी व इतरांसाठीही सुखाची निर्मिती करा. शेतकरी धान्य पिकवितो ते केवळ स्वतःसाठीच नव्हे. ते इतरांनाही उपलब्ध करून देतो. राबणाऱ्या बैलांनाही आणि आकाशांत विहार करणाऱ्या पक्ष्यांनाही. पृथ्वीच्या उत्पादक शक्तीवर व स्वतःच्या श्रमावर त्याचा विश्वास आहे. प्रतिकूल निसर्गावरही तो श्रद्धेने, विज्ञानाने मात करतो. पीक बुडाले तर पुनः पेरणी करतो. निराश होत नाही. तोच उत्साह, तीच शांती सर्वाना यावी. जे नष्ट होत आहे, होणार आहे त्यासाठी तो रडत बसत नाही. वरील तत्त्वज्ञानही हेच सांगते.

२. संसार

जे प्राप्त झाले नाही त्याचाच शोक आम्ही करतो. जे प्राप्त झाले आहे त्याच्या दिव्यत्वाचा आम्ही विचार करीत नाही.

एका इंग्रज कवीच्या श्लोकाचे भाषांतर वर दिले आहे. ते वाचून मोठी गंमत वाटली. कारण -

एकदा एक माणूस राजाकडे गेला. खूप दरिद्री होता तो याचना करण्यासाठी तो गेलेला होता. त्याने आपल्या दरिद्र्याची कल्पना राजाला दिली आणि मदतीसाठी विनंती केली.

राजा म्हणाला तुला मदत करायला मला आनंदच होईल. युद्धामध्ये माझा उजवा डोळा फुटला आहे. तुझा उजवा डोळा मी १०० सोन्याच्या मोहरा देऊन घेऊ शकतो.

त्या दरिद्र्याने विचारकेला की आपल्या एका डोळ्याला शंभर मोहरा द्यायला तयार आहे. म्हणजे माझे दोन्ही डोळे दोनशे मोहरा किंमतीचे आहेत.

राजा म्हणाला- अरे विचार कसला करतोस ? शंभराच्या ऐवजी पाचशे मोहरा देईन. मग तर

झाले ना समाधान ? शिवाय तुला एक डोळा राहिलच.

भिकारी तरीही कांही उत्तर देईना. तो गोंधळला. आपण भीक मागायला आलो तर राजाच आपल्याला कांही मागत आहे.

राजा म्हणाला, तुझी इच्छा नसेल तर देवू नकोस. परंतु तुझे हात पाय हे सर्व मौल्यवान आहेत. त्याच्या मोबदल्यात तू श्रम करून स्वतःच श्रीमंत होऊ शकशील. याचनेची पाळीच येणार नाही. मी दिलेली भीक ही क्षणापुरती आहे. ती संपली की पुनः तुला हात पसरण्याची पाळी येणार.

त्या भिकारयात कांही तरी मानसीक बदल घडला. राजाने ते जाणले. राजाने त्याला शंभर मोहरा दिल्या. पण भिकारयाने त्या घेतल्या नाहीत. मी माझ्या श्रमाने जगेन हा आत्म-विश्वास त्याच्या मनात निर्माण झाला व तो निघून गेला.

सर्व संसारिक जीवनात असे प्रसंग येतात. अनेक संसार उध्वस्त होतात. पाक आणि भारत वेगळे होताच लक्षावधी माणसांच्या जीवनावर आग पसरली. लूटपाट, खून, बलात्कार, मारझोड यांनी जिवनालाही रसच संपला असे वाटले. साध्या माणुसकीच्या जीवनालाही माणूस पारखा झाला. किड्या-मुंगीच्या जीवनाइतकेही मोल त्याच्या जीवनाला उरले नाही. मनात चीड, इर्षा, असूया, संताप निर्माण झाला. पण हे असे कां घडले याचा तो विचार करू शकला नाही.

विएतनामला यादवी युद्धे चालू आहेत. असंख्य माणसांचे, मुला-बाळांचे बळी घेतले जात आहेत. कुठे आहे विचार ? कुठे आहे माणुसकी ? कुठे आहे संस्कृती ? हा संताचा पराभव

मानता येईल का ? अहिसेचा, शांततेचा, मानवी मुल्यांचा पराजय मानता येईल का ? काय हव आहे युध्दखोरांना ? ते मिळणार आहे कां त्यांना ?

भारतातही जातीय दंगे होतात. त्यावर मग भाष्ये होतात. पण दंगे होउ नयेत यावर उपाय काय ? प्रत्येक जण हे दंग्याचे गाठोडे कोणाच्या तरी शिरावर ठेवायला तयार. स्वतःवर कां घेउ नये त्यांनी ? संसारात हे चालायचं असं म्हणून गप्प बसता येणार आहे कां ?

संसारातील ही अगतिकचा, हा क्षोभ, हा अहंकार समूळ उपटता येत नसेल कदाचित. पण कमी करता येणारच नाही, असे मात्र नाही. संसार असार आहे, दुःखमय आहे, हे सर्वार्थाने खरे नाही. त्या दुःखाचे स्वरुप जाणून घेउन त्याची कारणे दूर करता येणे शक्य आहे. असा विचार पटवून देता-घेता आला पाहिजे. दुःख मुक्तीची जाण आली पाहिजे. परपीडेचा विचार सोडला तर सुखाचा मार्ग शोधणे शक्य आहे.

या नश्वरतेत दिव्य चैतन्याचा साक्षात्कार होणे अशक्य नाही. त्या चैतन्य शक्तिला आवाहन केले पाहिजे. जीवन हे पेटलेले कुंड आहे. त्यात दुःखाचा होम केला पाहिजे. मनातील विकार प्रवृत्तीचा प्रशम करण्यासाठी उद्यमशील होणे आवश्यक आहे. संस्कृती निर्माण होणार असेल तर त्यातूनच होईल. विरोधी गुणही उत्कर्ष साधु शकतील. त्यांच्याशी विरोध करण्यात अर्थ नाही. विरोधाला पचवून विकास होतो. हा शास्त्रीय सिध्दांत आहे. विरोध-विकासवाद हाच विवेक शिकवितो. या संसारात विरोधी तत्व असे मुळीच नाही. असेलच तर आमचीच सुप्त चेतना.

आत्माच आत्म्याचा शत्रु आणि खरा मित्र आहे. असे शास्त्रे सांगतात. यात विरोध दिसून येतो. पण हा विरोध आमच्याच कल्पनेचा खेळ आहे. वर सांगितलेल्या गोष्टीतील भिंकारी याचनेच्या विचारात आहे. तो पर्यंतच तो दीन याचक असतो. आंतील सामर्थ्य दिसून येताच चैतन्याचा निखारा फुलून निघतो.

या विश्वातील आपला जन्म ही (अक्सिडेंट) दुर्घटना नाही. आम्ही जन्म घेतो, आम्ही मृत्यु पावतो, याची जबाबदारी आम्हीच स्वीकारली पाहिजे. चैतन्याच्या विकृतीतून ती आमच्याकडे आली आहे. खरे पाहिले तर चैतन्याच्या आजवरच्या प्रवासाचे टप्पे मोजण्यासाठीच जन्म-मृत्यु हे मैलाच दगड. जसे स्थितप्रज्ञ तसे चैतन्यही स्थितप्रज्ञच. जसे कमळ हे चिखलात राहून अलिप्त. चिखलाचा वेढा असूनही अस्विकृत.(Non-belonging). लहान मूल जशी कोणतीही वस्तु मिळाली की तोंडात घालते तसे आम्ही या संसारातील जडपदार्थाशी आपले नाते जोडतो. नाते नसतेच. पण जोडले जाते. नंतर त्या नात्यात-स्वीकृतीत(Belonging)

मध्ये आम्ही हरवतो. स्वीकृतीच्या व्यूहातून सुटण्याचे भानच नष्ट होते. व्यूह म्हणजेच सर्वस्व असे होउन जाते. स्वीकृतीतून अलिप्त राहण्याचे नांव जीवन. उपभोगातही जो स्वतःला हरवून टाकीत नाही, नित्य जाणीव ठेवतो, तोच खरे जीवन जगतो.

एकदा एका सर्कशीत झोपाळ्यावरील काम करण्याचा माणसाची गांठ पडली होती. त्याचे काम पाहून मीही थक्क झालो होतो. मी त्याला विचारले, तुमचे काम लोक पसंत करतात आणि टाळ्या वाजवतात, तेव्हां तुम्हाला काय वाटते ?

तो हंसून म्हणाला, लोकांच्या टाळ्या वगैरे मला कांहीच ऐकू येत नाहीत. माझे सारे लक्ष एकाच ठिकाणी केंद्रित असते. ते केंद्र म्हणजे बॅलन्स. थोडेही दुर्लक्ष, उपेक्षा, चित्तभ्रष्टता झाली की संपलेच.

अशी अलिप्तता साधकाच्या ध्येय प्राप्तित उपयोगी पडते. हेच जीवन होय. जीवन हे स्वतःच्या चेतनशक्तीशी एकरूप असते तेव्हां तिच्या विविध कार्य-कलापात ती निर्लेप असते. या निर्लेपतेचा आणि संसार सोडून वनांत जाण्याचा अर्था-अर्थी संबंध नाही. निर्लेपतेने सुखाची जपणूक होते आणि मोहाने त्याला दुःखच पदरी येते.

या संसाराचे विश्लेषण आजपर्यंत अनेकांनी केले आहे. यापुढेही अनेक करीत राहतील. विज्ञानाच्या वाढीने भौतिक वाद शक्तिचे कोडे उलगडतील. परंतु कोणतेही विज्ञान आत्मशक्तिचा किंवा चेतना-शक्तिचा विरोध करणार नाही. कारण तीच चेतना त्यांना कोडे उलगडण्यांत मदत करीत आहे. अशा अंतश्चेतनेचा शोध घेण्यासाठीही प्रयत्न होत राहतील यात शंका वाटण्याचे कारण नाही. शेवटी ज्ञान, ज्ञाता, आणि ज्ञेय या त्रयीच्या ऐक्यापर्यंत पोचणे क्रमप्राप्त ठरणार आहे. तोच ज्ञानाचा किंवा इमानशक्तीचा परिपाक आहे. त्रैलोक्यातील असार तत्वाची घृणा वाटणार नाही. त्या घृणेमुळे जंगलात जावे असे वाटणार नाही. ज्ञानाचा चिरप्रकाशात शोध घेणारी चेतना चिरस्नात अशी राहिल.

फ्राईड नांवाचा एक तत्वज्ञानी होउन गेला. त्याने या चेतनेचा वेगळ्या रीतीने अविष्कार केला आहे. आपल्या ज्या क्रिया(activities) आहेत त्यांना तो सुप्तचेतनेचा अप्रबुध अविष्कार मानतो. अजाण जाणीवेतील आचाराने आम्ही जीवन कंठतो. त्याचमुळे आनंदमय जीवनाचा आम्हाला विसर पडतो. आमच्याकडून जी परपीडा घडते, खून घडतात, शोषण घडते, असत्य आचार घडतो याचेही कारण आमची ममत्वबुद्धी. जे आपले नाही, आपले असत नाही, आपले असणे शक्य नाही, त्याच्या ठायी आपला अजागरुक प्रमादी स्वीकृत-

भाव(belonging desire) म्हणजेच दुःख होय. ती प्रमत अवस्था म्हणजेच संसार आहे. आणखी एक असे तत्वज्ञान आहे, ते म्हणते की मानवी जीवन हे पूर्व-नियोजित (Per-determined) आहे. जे घडते त्याला संमती देत राहणे याच्या पलीकडे आपल्या हाती कांही नाही. जगातील सर्व जड आणि चेतन पदार्थांची स्थिती-बदल-विनाश यांचे एक अज्ञात टाइम टेबल आहे. हेही एका विशिष्ट अर्थाने खरे आहे. सर्वोच्च ज्ञान-शक्तीला तो विषय स्पष्टही असेल. अंतराळातून पृथ्वीचा बराचसा भाग याच चर्मचक्षुंच्या ज्ञानाचा विषय झालेला आपण पाहतो. यावरून वरील प्रतिपादनात तथ्य नाहीच असे म्हणणे सत्यदर्शक ठरणार नाही.

परंतु या बरोबरच आत्मस्वातंत्र्याची कल्पनाही कमी लेखून चालणार नाही. भौतीक विश्वाच्या परिवर्तनाचे जसे कांही नियम आहेत तशा प्रकारचे चेतनेचे असू शकणार नाही. चेतनेचे स्वरूप भिन्न असून त्यात व्यक्तिगतता अधिक प्रखर आहे. चेतनेचा विकासक्रम हा केवळ क्रमबद्ध स्वीकारता येणार नाही. तसा स्वीकारला तर आत्म्याचे स्वातंत्र्य धोक्यात येईल. म्हणूनच आत्मप्रवृत्तीचे नियंत्रण ज्या त्या जीवाने करायचे आहे. क्रोधादी विकारावर ताबा ज्याच्या त्याने मिळवावयाचा आहे. कोणतीही शक्ती यामध्ये बाधा आणू शकणे शक्य नाही. चेतनेचा विकास हा क्रमबद्ध होईल असे न सांगता तो विकास उलट-सुलट रीतीनेही होउ शकेल. अत्यंत क्रूर प्रवृत्ती, पिसाट वासना आणि आत्यंतिक मोह यांच्या विनाशासाठी आवश्यक काळाची मर्यादा किंवा क्रम असा ठरावीक नाही. प्रचंड कापसाच्या ढिगाराला एक ठिणगी जशी पुरेशी असते तशीच जागृतीच्या एका क्षणांतच आत्मा शुध्द-बुध्द होउ शकतो. हा जागृतीचा क्षण दैवयोगाने प्राप्त होईल असे म्हणून साधकाला स्वस्थ बसता येणार नाही. आत्म्याचे स्वरूप कळूनही भागणार नाही. त्या स्वरूपाच्या प्रत्यय किंवा अनुभव यायला हवा. त्या अनुभवाच्या क्षणीच मुक्तजीवनाचे महम्मंगल दर्शन घडते. ही स्व-अनुभूतीच मुक्त जीवनाचे दार उघडते आणि मग उरते ज्ञान-प्रकाशमय अविनाशी असे चिदानंदमय जीवन. याच देही याच डोळा ते दिव्यरूप पाहण्याचे, अनुभवण्याचे क्षण जीवनात येतात.

म्हणूनच संसार त्याज्य नसून संसारातील प्राप्त जीवनाचा उपयोग आत्म-स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी आपण काय करीत आहोत, करणार आहोत, हे महत्वाचे आहे. स्वातंत्र्याची भूक सर्व जीवाचे ठायी आहे. तीव्रतेन आहे. या स्वातंत्र्याचा व चेतनेचा अविनाशी संबंध आहे.

माझ्या परिचयाचे एक प्राणीशास्त्रज्ञ आहेत. ते सरड्यावर प्रयोग करीत होते. घरात १०-१२ सरडे होते. ते म्हणाले-सरडा हा प्राणी परतंत्र काळात कांही खात-पीत नाही. पारतंत्र प्राप्त होताच तो उपास करतो. बळेच खाउ घातले तरी खात नाही. मानवाचे तसे नाही.

गुलामगिरीची संवय होणारे मनही मानवाच्या ठायी असते. त्याची चेतना बंड करायला धजत नाही.

मी म्हणालो, मानव-प्राण्याच्या मनाचे फार मोठे कोडे आहे. पण मानव-संघ सतत पारतंत्र्यात रमतो असे नाही. तोही बंड करतो. त्याचीही धडपड असते. पण त्यासाठी त्याला त्याच्या चेतनेला आवाहन करावे लागते. चेतनेवरील मोहाचे, अज्ञानाचे, भयाचे कवच भेदावे लागतात. खरे पाहिले तर चेतनेत संसाराचे विष लौकर भिनते. विवेकानंदाला एकदा एकाने विचारले-संसार म्हणजे काय ? त्यावर त्यानी एक गोष्ट सांगितली. ती फारच गंमतीची आहे. ते म्हणाले-एकदा नारदाने हाच प्रश्न श्रीकृष्णाला केला होता. तेव्हां श्रीकृष्णाने सांगितले- नारदा, मला तहान लागली आहे. तुझ्या कमंडलूतून पाणी आण.

नारद प्रभूची सेवा करण्याच्या उद्देशाने नदीवर गेले. कमंडलू पाण्यात बुडविणार. तेवड्यात तेथे एक सुंदर, रूपवती आणि लावण्याने रसरसलेली युवती त्यांनी पाहिली. त्या युवतीने नारदाला काम-मोहित केले. नारद तिच्या मागोमाग गेले तिच्यासह संसार सुरु झाला. मुले-बाळे झाली. नारद प्रभूच्या सेवेला अंतरले. अनेक वर्षे निघून गेली. एकदा नदीला फार मोठा पूर आला. गांवात पाणी शिरले. नारदाचे घर, स्त्री, मुले-बाळे वाहून गेली. जीव घेउन नारदही नदी पार करू लागले. पण तेही वाहात गेले. रात्रीची वेळ कांही दिसत नव्हते. ते एका किनाऱ्यावर फेकले गेले. काठावर ते सकाळपर्यंत बेशुध्द पडून होते. सूर्याच्या कोमल किरणांनी त्यांना शुध्द आली. डोळे उघडून पाहतात तो श्रीकृष्ण जवळच उभे होते.

श्रीकृष्ण म्हणाले, नारदा किती वाट पाहिली ? तू पाणी अद्यापि घेउन येतच आहेस.

नारद ओशाळले. प्रभूसाठी ते पाणी आणायला गेले होते. पण प्रभूला विसरून ते मोहात अडकले होते. पूर नसता तर आणखी असा किती काळ लोटला असता कुणास ठाउक ?

नंतर कृष्ण म्हणाले, नारदा, तुम्हाला आठवते की तुम्ही मला विचारले होते-संसार म्हणजे काय ? नारदा, हिच माया, हाच संसार. तू प्रभूला विसरलास. तो तिथच तहानलेला तुझ्या येण्याची वाट पाहात राहिला. आणि तू मात्र संसाराच्या क्षणभंगुर सुखात अडकलास.

नारदाला जे उत्तर मिळाले होते तेच उत्तर आपल्याला लागू आहे. आमच्या दिव्य चेतनेला आम्ही विसरलो आहोत. ज्या चेतनेच्या आधाराने आम्ही जीव संज्ञेला पात्र आहोत तिकडे लक्ष आहे कुणाचे ? ही जाणीव तीव्रतेने झाली की ती जाणीवच जीवनाचे सम्यक्दर्शन होय. या दर्शनाने असार भासणाऱ्या संसारातही सारभूतता आढळेल. जीवनाविषयी अपार श्रध्दा आणि प्रेम निर्माण होईल. जीवन हे भोगापेक्षा, उपभोगापेक्षा, मोह-आसक्तीपेक्षा श्रेष्ठ

आहे. केवळ देहाच्या नश्वरतेच्या जाणीवेतून आत्म्याच्या अविनाशीत्वाचे सुरेल संगीत ऐकू येईल. तुच्छता, घृणा, किलस, अमांगल्य यांचा स्पर्शही आत्म्याला होणार नाही. सर्वभूतांच्या टायी एक जागृत, विवेकपूर्ण असे समत्व स्थापित होईल. हे समत्वच संसाराला एक वेगळा अर्थ देईल. दुःखाला आणि संसारिक व शारीरिक सुखाला आगळेपणा येईल. अलिप्ततेने घेतलेला सुखोपभाग मनाला विशिष्ट रस देउन जाईल.

समत्वामुळे संसारातील सुख-दुःखातही आपण अलिप्त राहू ही अलिप्तताच नवे जीवन निर्माण करील. नदीच्या वेगवान प्रवाहातील घागरभर पाणी वेगळे निघाले तर त्या पाण्याचे नदीत्व संपते. ते अलिप्त झालेले असते. त्यातील वेग-आवेग, भयानकता संपते. तृषार्त जीवनाला शांत करण्याचे मांगल्य त्यात दिसून येते. हा फरक फक्त(No-Beloning) अलिप्ततेने झाला आहे. जीवन जो जो संसारिक वासनेत गुरफटते तो तो जीवन अधिक अॅब्सर्ड (असंबद्ध) होते. जे जसं असावं (आदर्श) असं वाटतं ते केवळ भाषेपुरतं उरतं, उच्चारपुरतं उरतं. आदर्शाचा उच्चार ही फॅशन बनते. अशावेळी उच्च आणि मंगल शब्दांचा रस कोळपून जातो. ते सारे शब्द निरर्थक ठरतात. स्वार्थ बोकाळला तर त्याग शब्दाला किंमत उरत नाही. तो शब्द वाळलेल्या शेंगेप्रमाणे केवळ ध्वनीवाचक राहतो. असा काळ देखील नव्या क्रांतीकारक विचारांना जन्म देतो. म्हणून ही अॅब्सर्ड अवस्था दुःखांतिक (Tragic) वाटली तरी ती आवश्यक आहे. त्यातूनही नवी प्रेरणा मिळेल.

केवळ संसार असार, विनाशी, क्षणिक आणि त्याज्य आहे. या विचाराने मानसिक संतुलन निर्माण होणार नाही. समत्व निर्माण होणार नाही. आचार-विचारांचे सामंजस्य निर्माण करणारी मंडळी पुढे आली पाहिजेत. हिंसेने प्रश्न सुटणार नाहीत. हे सिध्द करायचे तर अहिंसा अधिक प्रबळ आहे हे प्रयोगाने (आचाराने) सिध्द केले पाहिजे. अमेरिकेतील निग्रोंचा छळ करणाऱ्या गोऱ्या माणसांना माणूसकी शिकवायची तर मार्टिन ल्यूथर सारख्याने ती अहिंसक आचाराने शिकविण्याचा निर्धार केला. महात्मा गांधींनीही तेच केले. हिंसेचा निषेध, संसाराचा निषेध करून भागत नाही. आचार करून तत्वाची महत्ता सिध्द करावी लागते. आचाराशिवाय कांही सांगितले गेले तर केवळ शब्दांचाच बाजार निर्माण होतो आजच्या काळात नीतिमत्ता, अहिंसा, आत्मबळ, त्याग, ज्ञान, लालसा, तपस्या, तत्त्वनिष्ठा या शब्दांचे अर्थ लोपले आहेत. लोक या शब्दांची टर उडवितात. या शब्दांनी आत्महत्या केली आहे.

१९५० ची गोष्ट जे. कृष्णमूर्ती यांना भेटायला गेलो होतो. त्यांना मी प्रश्न केला होता-
“संसार आणि मानवी जीवन यांचा मेळ कसा आहे ?”

त्यावेळी त्यांनी कांही मजेशीर प्रश्न मला केले त्यांची पध्दतीच तशी होती. त्यांच्या प्रश्नांत उत्तरे शोधायची असतात. प्रश्नच करीत ते म्हणाले- “एका पेटाऱ्यांत हापूस आंबे ठेवले. आंब्याचा आणि पेटाऱ्याचा मेळ कसा ? आंबा, आंबा आहे, पेटा, पेटा आहे.”

मग थांबून त्यांनी विचारले-“Are you the Participant of your life ?”

मी थोडा वेळ विचार केला. लगेच होय-नाही उत्तर देणे अवघड होते. मग त्यांनीच खुलासा केला. आपण स्वतःचे जीवन जगत नाही. दुसऱ्या जीवन जगतो. एखाद्याला विचारले, “मी धोबी आहे. मी शिक्षक आहे. मी वकील आहे. मी अमुक आहे, तमुक आहे.”

हे सारे पोटाचे जीवन झाले. तो उपजीविकेचा भाग आहे. त्यात तुम्ही ‘स्वतः’ गमवता. दुसऱ्याचे जीवनच जगता, कंटाळता, चिडता, रागवता, अगतिक होता. बाहेर यावे असे वाटते. पण ‘पोट’ आहे. उपजीविका सोडवत नाही. स्वतःचे जीवन त्यात हरवते. मग नुसते पुनरावृत्तीचे, कंटाळवाणे, नीरस, आत्मवंचक, आत्मनाशक असे जीवन कंठण्यातच आयुष्य निघून जाते. सर्व जीवन दुसऱ्यासाठीच खर्च केले जाते. बॉसच्या आज्ञेप्रमाणे स्वतःच्या इच्छेला, आकांक्षेला, प्रेरणेला जाळून जगत राहायचे. चार-चौघासारखे जगायचे.

असे ‘जगणे’ जीवनाला आवश्यक आहे काय ? वेगळे जगता येईल की नाही. ?

जगता येत नाही असे वाटले तर वरील जीवनाला (की जे स्वतःसाठी मुळीच नाही.) मोठेपणा द्यायचा. जो पैशासाठीच जगला त्याच्या डोक्यावर यशाचा मुकुट ठेवायचा, त्याचेच फोटो, त्याचेच सत्कार करायचे जो सत्ताभिलाषेच्या जोशांत अनेक सहकार्यांचे खून करून, फसवून, लुबाडून, विश्वासघात करून “यशस्वी” झाला त्याला ‘महान नेता’ म्हणून स्वीकारायचे. त्या जीवनाला वेगळा आशय, वेगळा रंग, वेगळी रंगत द्यायची आणि असे भासवायचे की हेच जीवन.

शरीरात रोग जंतु शिरून त्यांनी शरीराचा ताबा घ्यावा, त्याप्रमाणे ‘दुसऱ्यांनी’ आमच्या जीवनाचा ताबा घेतला आहे. अरबाने उंटाला दयेखातर थोडी जागा दिली तर ती उंटानेच बळकावली. खरा मालक ‘बाहेर’ राहिला. तसेच आजचे जीवन आहे. ‘शेकडो दुसरे’ आमच्या ‘स्व’ मध्ये घुसले आहेत. त्यांच्याच इच्छापूर्तीसाठी आपण धडपडत आहोत. “पाहुण्यांना मलिदा आणि मालकाला धत्तूरा अशी म्हण आमच्या जीवनात आम्ही जीवनात आम्ही उतरवली आहे.

स्वामी कृष्णमूर्तीनी जो पार्टिसिपंट शब्द वापरला होता त्याचा असा अर्थ होता. आमच्या जीवनाचे सर्वस्वी व संपूर्णतः आम्ही भागीदार हवे. पण तशी स्थिती कुठे आहे ?